

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal
ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710
Aralık / December 2023, 21: 238-263

Emevîler Dönemi İslâm Toplumunda Hıristiyan Şairlerin Konum ve Tutumlarına Dair Bazı Tespitler

Mücahit Yüksel

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi,
İslâm Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of
Theology, Department of Islamic History
Konya, Türkiye
mucahityuksel@erbakan.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2958-7813

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 2 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı/ Issue: 21 **Sayfa /Page:** 238-263.

Atıf / Cite as: Yüksel, Mücahit. "Emevîler Dönemi İslâm Toplumunda Hıristiyan Şairlerin Konum ve Tutumlarına Dair Bazı Tespitler [Some Results on the Positions and Attitudes of Christian Poets in the Islamic Society in the Umayyad Period]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 21 (December 2023): 238-263.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1329857>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>

Some Results on the Positions and Attitudes of Christian Poets in the Islamic Society in the Umayyad Period

Abstract

Non-Muslims are generally categorized into three classes in terms of their relations with the Muslim administration: Non-Muslims who are citizens of a state with which Muslims are at war, Non-Muslims who are citizens of another state but are in the Islamic society for a while through security, Non-Muslims who live as citizens of a Muslim state and are called dhimmis. It is possible to summarize the principle that emerged regarding relations with non-Muslims in the direction of the practices during the period of the Prophet Mohammad and the Rashidun Caliphs as the greatness of Islam and world peace. Accordingly, the method to be followed by a Muslim administration in social relations should be to carry out activities aimed at ensuring peace and tranquility in the world in a balanced manner, without compromising the dignity of Islam. As a matter of fact, although the Prophet Mohammad paid attention to the freedom of Christians in the field of worship, he did not tolerate their activities that were contrary to Islamic principles and aimed at disrupting the social order. The Rashidun Caliphs also closely adhered to the practices of the Prophet Mohammad. The Umayyad period was a breaking point in terms of relations with the dhimmis. Because the Umayyad administration, which had great problems in terms of legitimacy and social support in the process that developed after the caliphate struggle against 'Alī b. Abī Ṭālib, chose to benefit from Christian elements as support against the opposition. However, it is necessary to exclude 'Umar b. 'Abd al-'Azīz, who was sensitive about Islamic principles. In general, during the Umayyad period, non-Muslims living in the status of dhimmis in the Islamic society showed an important presence in the field of literature as well as in many areas of life. The poets of the Umayyad period originally belonged to Arab tribes. Among these, it is seen that Christian-Arab poets were especially more active in the field of politics and worked as propaganda officers of the Umayyad dynasty. The poetry of the Umayyad period was predominantly about factional politics based on kinship. In this context, political poetry expresses the conflicts between the poets of the groups opposed to the Umayyad dynasty and their rivals. The Umayyads needed and watched over the propaganda of Christian poets who praised them for their system of oppression. Therefore, the Umayyad caliphs greatly valued and favored

the poets in order to incline the opposing groups towards them and sometimes to make them respond on their behalf. Christian poets did not always sing poetry for political purposes. Because greed for profit and position was also one of the reasons for writing poetry. A third group of Christian poets wrote poems only to express their feelings. The theme of their poems was usually alcohol. Although there were Christian poets from different tribes during the Umayyad period, it is noteworthy that the Banū Taghlib tribe was at the forefront in this regard. Because the majority of Christian poets belong to this tribe. Other prominent poets belonging to the Benî Taghlib tribe are A'shā Taghlibī and Shem'al al-Taghlibī. Additionally, among the Christian poets belonging to other tribes of the Umayyad period, there are names such as Abū Zubayd al-Ṭāī, Ebū Qābūs, Hunayn al-Hīrī, Al-Qāsim b al-Tavīl al-'Ibādī and Jawwās b. Ka'tal. There were also poets during the Umayyad period whose Christianity is doubtful. The leading poets of these group are Mūsā b. Jābir, Qutāmī, Kā'b b. Cu'ayl, Nābighat Banī Shaybān, Al-'Ajjāj b. Ru'ba, Udayl b. al-Farh and Hudbah b. al-Khashram al-'Udhri. However, the prevailing opinion is that these poets were generally Christians before but later became Muslims. As a result, it is possible to summarize the Christian poets of the Umayyad period in three groups in terms of their aims: Those who propagandize the Umayyad dynasty by writing politically themed poems for their benefit, those who sing poetry to gain the satisfaction of the Umayyad dynasty in order to gain personal benefits, and those who sing poetry only for literary pleasure to express their feelings.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Poet, Poetry, Christian.

Emevîler Dönemi İslâm Toplumunda Hıristiyan Şairlerin Konum ve Tutumlarına Dair Bazı Tespitler*

Öz

Gayr-i müslimler, Müslüman yönetimle ilişkileri bağlamında genel olarak üç sınıfa ayrılmaktadırlar: Müslümanların savaş durumunda olduğu bir devletin vatandaşı durumundaki gayr-i müslimler, başka bir devletin vatandaşı olmakla birlikte, emân yoluyla bir süreliğine İslâm toplumunda bulunan gayr-i müslimler, Müslüman bir devletin vatandaşı olarak yaşayan ve zimmî olarak adlandırılan gayr-i müslimler. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki uygulamalar istikametinde gayr-i müslimlerle ilişkiler hususunda ortaya çıkan ilkeyi, İslâm'ın yüceliği ve dünya barışı şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre Müslüman bir yönetimin toplumsal ilişkilerde takip edeceği yöntem, İslâm'ın saygınlığından ödün vermemekle, dünyada barış ve huzurun sağlanmasına yönelik faaliyetleri dengeli şekilde yürütmek olmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber, ibadet alanında Hıristiyanların özgürlüğüne dikkat etmekle birlikte onların, İslâmî ilkelere aykırı ve sosyal düzeni bozmaya yönelik faaliyetler yürütmelerine tolerans göstermemiştir. Hulefâ-yi Râşidîn de Hz. Peygamber'in uygulamalarına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Emevîler dönemi, zimmîlerle ilişkiler anlamında bir kırılma noktası olmuştur. Zira Hz. Ali'ye karşı giriştiği hilafet mücadelesinin ardından gelişen süreçte meşruiyet ve toplumsal destek noktasında büyük sorun yaşayan Emevî idaresi, muhalefet karşısında destek sadedinde Hıristiyan unsurlardan da istifade etme yoluna gitmiştir. Ancak İslâmî ilkelerde hassasiyet gösteren Ömer b. Abdülazîz'i bundan hariç tutmak gerekmektedir. Genel itibariyle Emevîler döneminde İslâm toplumunda zimmî statüsünde yaşayan gayr-i müslimler hayatın birçok alanında olduğu gibi edebiyat alanında da önemli bir varlık göstermişlerdir. Emevîler dönemi şairleri, orijin olarak Arap kabilelerine mensupturlar. Bunlar arasında özellikle

* Bu çalışma Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'in danışmanlığında 11 Şubat 2016 tarihinde tamamladığımız "Emevîler Döneminde Hıristiyanlar" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Emevîler Döneminde Hıristiyanlar, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye, 2016). / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Christians In The Umayyad Period", supervised by Professor Ismail Hakkı Atçeken (Christians in the Umayyad Period, Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey, 2016).

Hıristiyan-Arap şairlerin siyaset alanında daha etkin oldukları ve Emevî hanedanının propaganda görevlisi gibi çalıştıkları görülmektedir. Emevî dönemi şiiri ağırlıklı olarak, asabiyete dayalı hizip siyaseti üzerine olmuştur. Bu bağlamda siyasî şiir, Emevî hanedanı aleyhtarı olan grupların şairleri ile rakipleri arasındaki çekişmeleri ifade etmektedir. Emevîler, baskı sistemi yürüttüklerinden dolayı kendilerini öven Hıristiyan şairlerin propagandalarına ihtiyaç duymuşlar ve onları gözetmişlerdir. Dolayısıyla Emevî halifeleri, muhalif kesimleri kendilerine meylettirmek ve bazen de kendi adlarına onlara cevap verdirtmek için şairlere aşırı değer vermişler ve ikramda bulunmuşlardır. Hıristiyan şairler her zaman siyasî amaçlı şiir söylememekteydi. Zira menfaat ve makam hırsı da şiir söyleme gerekçelerinden biriydi. Hıristiyan şairlerden üçüncü bir grup ise sadece duygularını ifade etmek amacıyla şiir söylemiştir. Onların şiirlerinin teması genellikle içki olmuştur. Emevîler döneminde farklı kabilelere mensup Hıristiyan şairler bulunmakla birlikte Benî Tağlib kabilesinin bu hususta ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Zira Hıristiyan şairlerin çoğunluğu bu kabileye mensuptur. Benî Tağlib kabilesinin ve Emevîler'in en meşhur şairi Ahtal'dır. Ahtal, Emevîlerin resmî devlet şairidir. Benî Tağlib kabilesine mensup önde gelen diğer şairler ise A'sâ Tağlibî ve Şem'al et-Tağlibî'dir. Ayrıca Emevîler döneminin diğer kabilelere mensup Hıristiyan şairleri arasında; Ebû Zübeyd et-Taî, Ebû Kâbûs, Huneyn el-Hîrî, Ebû Kâbûs, el-Kâsım b. et-Tavîl el-İbâdî ve Cevvâs b. Ka'tal gibi isimler de bulunmaktadır. Emevîler dönemindeki Hıristiyan olup olmadığı konusunda tereddüt edilen şairler de bulunmaktadır. Bu şairlerin önde gelenleri ise; Mûsâ b. Câbir, Kutâmî, Kâ'b b. Cuayl, Nâbiğa Benî Şeybân, Accâc b. Ru'be, Üdeyl b. el-Ferh ve Hüdbe b. el-Haşram'dır. Ancak bu şairlerin genellikle önceleri Hıristiyan iken sonradan Müslüman oldukları kanaati ağır basmaktadır. Sonuç itibariyle; Emevîler dönemindeki Hıristiyan şairleri, maksatları bakımından üç grupta özetlemek mümkündür: Emevî hanedanının menfaatleri doğrultusunda siyasî temalı şiirler söyleyerek onların propagandasını yapanlar, şahsî menfaatler elde etmek amacıyla Emevî hanedanının hoşnutluğunu elde etmek için şiir söyleyenler, edebî zevk olarak yalnızca hislerini ifade etmek gayesiyle şiir söyleyenler.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Şair, Şiir, Hıristiyan.

Giriş

Gayr-i müslimler, Müslüman yönetimle ilişkileri bağlamında genel olarak üç sınıfa ayrılmaktadırlar:

- Müslümanların savaş hâlinde olduğu bir devletin vatandaşı durumundaki gayr-i müslimler.
- Başka bir devletin vatandaşı olmakla birlikte, emân yoluyla bir süreliğine İslâm toplumunda bulunan gayr-i müslimler.
- Müslüman bir devletin vatandaşı olarak yaşayan ve zimmî olarak adlandırılan gayr-i müslimler (Yaman, 2015: 21).

Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki uygulamalar istikametinde gayr-i müslimlerle ilişkiler hususunda ortaya çıkan ilkeyi, İslâm'ın yüceliği ve dünya barışı şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre Müslüman bir yönetimin toplumsal ilişkilerde takip edeceği yöntem, İslâm'ın saygınlığından ödün vermemek şartıyla dünyada barış ve huzurun sağlanmasına yönelik faaliyetleri dengeli şekilde yürütmek olmalıdır (Yaman, 2015: 19). Nitekim Hız. Peygamber, ibadet alanında Hıristiyanların özgürlüğüne dikkat etmekle birlikte onların, İslâmî ilkelere aykırı ve toplumsal düzeni bozmaya yönelik faaliyetlerini hoşgörülle karşılamamıştır (Kapar, 2019: 76). Hulefâ-yi Râşidîn de Hız. Peygamber'in uygulamalarına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

Emevîler dönemi ise zimmîlerle ilişkiler anlamında değişimin yaşanmaya başladığı dönem olmuştur. Zira Hız. Ali'ye karşı giriştiği hilafet mücadelesi ve ardından gelişen süreçte yaşanan Kerbelâ ve Harre gibi üzücü olaylar sebebiyle meşruiyet ve toplumsal destek noktasında büyük sorun yaşayan Emevî idaresi, muhalefet karşısında destek sadedinde Hıristiyan unsurlardan da istifade etme yoluna gitmiştir. Bu noktada girişte takdim ettiğimiz İslâm'ın zimmîler konusundaki ilkelerine kimi zaman aykırı tavırlar da ortaya koymuşlardır. Bu dönemde İslâm toplumunda zimmî statüsünde yaşayan gayr-i müslimler hayatın birçok alanında olduğu gibi edebiyat alanında da önemli bir varlık göstermişlerdir.

Şiir, Araplar arasında daima değer görmüştür. Nesirle birlikte şiir, câhiliye devrinden itibaren Arap edebiyatının en önemli unsurlarından biri olduğu gibi, siyasî ve sosyal hayatta da etkin rol oynamıştır. Zira

sosyal hayatta bir bakıma dönemin medyası niteliğindeki şairler, toplum nezdindeki önemli konumları sebebiyle yöneticiler tarafından daima ilgi görmüşlerdir.

Şiir, önceki dönemlerde olduğu gibi Emevîler döneminde de değer görmüş ve edebiyat çalışmalarıyla sınırlı kalmayan şairler, siyaset sahnesine girmişler ve kimi zaman âdeta Emevî hanedanının bir propaganda elemanı olarak da şiirlerini söylemişlerdir. Emevîler dönemi şairleri, orijin olarak Arap kabilelerine mensupturlar. Gayr-i Arap unsurun tıp alanındaki hâkimiyetinin aksine şiir alanında Arap şairlerin etkinliği dikkat çekmektedir. Nitekim Arapların şiirdeki kabiliyeti bilinen bir husustur. Fakat özellikle Hıristiyan-Arap şairlerin siyaset alanında daha etkin oldukları ve Emevî hanedanının propaganda görevlisi gibi çalıştıkları görülmektedir.

Emevîler döneminde medih ve hiciv alanında birçok şair yetişmiştir. Nusayb b. Rebâh (ö. 108/726), Kutâmî (ö. 101/719-720), Kâ'b b. Ma'dân (ö. 102/720) ve Ziyâd el-A'cem (ö. 100/718) gibi isimlerin başı çektiği çoğu şair, ileri gelen devlet erkânı için yazdıkları methiyeler neticesinde önemli miktarda bahşiş ve ödüller almıştır. Hiciv şiiri de kimi zaman tarafları savaşa kadar götüren kabile asabiyetinden ilham almıştır. İbn Müferriğ (ö. 69/688), Hakem b. Abdel (ö. [?]) ve Sâbit Kutne (ö. 110/728) gibi isimler ise dönemin ünlü hiciv şairleri arasında yer almaktadır. Arap edebiyatının en büyük şairleri olarak görülen Ahtal (ö. 90/709), Ferezdak (ö. 114/732) ve Cerîr b. Atıyye (ö. 110/728) üçlüsü de Emevîler döneminde medih ve hiciv türünün her ikisinde temayüz etmiştir (Yiğit, 1999: 11/96).

Emevî dönemi şiiri ağırlıklı olarak, asabiyete dayalı hizip siyaseti üzerine olmuştur. Bu bağlamda siyasî şiir, Emevî hanedanı aleyhtarı olan grupların şairleri ile rakipleri arasındaki çekişmeleri ifade etmektedir (Ferrûh, 1981: 1/360). Emevîler, baskı sistemi yürüttüklerinden dolayı kendilerini öven Hıristiyan şairlerin propagandalarına ihtiyaç duymuşlar ve onları gözetmişlerdir (Emin, 2012: 183-184). Dolayısıyla Emevî halifeleri, muhalif kesimleri kendilerine meylettirmek ve bazen de kendi adlarına onlara cevap verdirtmek için şairlere aşırı değer vermişler ve ikramda bulunmuşlardır. Hatta bu sebeple şaire bağışta bulunma işi için *kat-ı lisan* (dil kesme) tabiri kullanılmıştır (Zeydân, 1973: 1/732). Bir Emevî

tarafтары olan Hamdî Şâhîn, savunma gayretiyle de olsa bu gerçeği şu sözleriyle itiraf etmektedir:

“Emevî yönetimi, dili keskin olan şairlerin çoğunu kendi etrafında toplamayı başardı ve onları kendi amaçları doğrultusunda kullandı. Onlara cömertçe bağışta bulunmuşlardı. Onlara Beytûlmâlden bağışta bulunmalarının haram olmadığını düşünüyorlardı; çünkü onlar yöneticinin otoritesinin sağlamlaşması için uğraşıyorlar, Hâricîlerle mücadele etmeye ve devletin konumunu yükseltmeye çalışıyorlardı.” (Şâhîn, 2001: 457).

Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki Hıristiyan şairler her zaman siyasî amaçlı şiir söylememekteydi. Zira menfaat ve makam hırsı da şiir söyleme gerekçelerinden biriydi. Ahtal da bir Hıristiyan olmasına rağmen, inancını paylaşmadığı Emevî halifeleri için kimi zaman menfaat amaçlı methiyeler düzen şairler arasındadır (Ferrûh, 1981: 1/364). Nitekim o hem kabilesi Benî Tağlib'in, Emevî hanedanının yanında yer alma siyasetine uygun olarak hareket etmiş hem de halifelerden bağışlar alabilmek için şiirler söylemiştir.

Hıristiyan şairlerden üçüncü bir grup ise sadece duygularını ifade etmek amacıyla şiir söylemiştir (Ferrûh, 1981: 1/371). Onların şiirlerinin teması genellikle içki olmuştur (Ferrûh, 1981: 1/368).

Emevîler döneminde farklı kabilelere mensup Hıristiyan şairler bulunmakla birlikte Benî Tağlib kabilesinin bu hususta ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Zira Hıristiyan şairlerin ekseriyeti bu kabileye mensup kişilerden oluşmaktadır. Bu noktada Hıristiyan şairleri, kabilelerine göre tasnif etmenin konuyu daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

1. Benî Tağlib Kabilesine Mensup Şairler

Benî Tağlib kabilesi, Hz. Ömer (ö. 23/644) dönemindeki fetih hareketleri kapsamında İslâm devletinin hâkimiyetine girmiş (Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Demirci, 2013: 347-361) ve ilerleyen zamanlarda İslâm toplumunda cereyan eden bazı mücadelelerde rol oynamıştır. Emevîler döneminde şairler denilince akla ilk olarak Benî Tağlib kabilesi gelir. Zira bu kabile, Emevî hanedanıyla arasını hep iyi tutmuş (İbnü'l-Esîr, 1987: 4/95) ve rakipleriyle olan mücadelelerinde onları her zaman

desteklemiştir (Şeyho, 1924: 175-176). Dolayısıyla Benî Tağlib, Emevîler döneminde şiir alanında etkili bir Hıristiyan kabilesi olmuştur. Şüphesiz bu kabilenin tanınan simalarının başında Ahtal gelmektedir. Ahtal, sergilediği tavırlar ve icra ettiği şiirlerle âdeta bir sembol haline gelmiş hem kabilesinin hem de Emevîler döneminde Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) zamanına kadarki siyasî mücadelelerin önde gelen ismi olmuştur.

1.1. Ahtal

Adı Gıyâs b. Gavs, künyesi ise “Ebû Mâlik”tir (Endelüsî, t.y.: 1/44; Hûfî, 1975: 493; İbn Kuteybe, 1958: 1/483; İsfehânî, 2008: 8/201; Nüveyrî, 1423: 3/76; Suyûtî, t.y.: 2/422). Ziriklî onun tam adını, Gıyâs b. Gavs b. es-Salt b. Târîka İbn Amr (Ziriklî, 2002: 5/123) şeklinde zikrederken Âmidî ise soyunu İbn Ganm’a kadar götürmektedir (Âmidî, 1991: 24). Genelde kullanılan ve meşhur olan lakabı Ahtal’dır (Hûfî, 1975: 493; İsfehânî, 2008: 1/44). Dikkat çeken kaba ve küstah tavırlarından dolayı, “sefih” anlamına gelen bu isimle anılmaya başlamıştır (Şeyho, 1924: 171). Bu lakabı ona takan kişi ise Kâ’b b. Cuayl’dır (ö. 55/675) (Cumahî, t.y.: 462; 2001: 149; İsfehânî, 2008: 8/204). Başka bir lakabı da “kısa kuyruklu eşek” anlamına gelen “Devbel”dir. Bu lakabı ise Cerîr takmıştır (Bağdâdî, 1996: 1/461). Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak tercih edilen görüşe göre yaklaşık olarak 19/640 yılında doğmuştur (Bâbetî, 1998: 14; Hûfî, 1975: 493). Irak’ta Hîre bölgesinde doğmuş ve Hıristiyan olarak yetişmiştir (Brockelman, t.y.: 1/204; Ziriklî, 2002: 5/123). İslâm’dan önce Irak’a yerleşen Benî Tağlib kabilesine mensuptur (İbn Abdürabbih, 1404: 3/311; İbn Kuteybe, 1958: 1/483; İsfehânî, 2008: 8/201).

Şiir konusunda çok yetenekli olan Ahtal, Emevîler döneminde Şam’da meşhur olmuştur. Cerîr ve Ferezdak ile birlikte o dönemin kabul görmüş meşhur şairlerindendir (Câhiz, 1424: 7/437). Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739) onun hakkında şöyle demiştir : ‘Haklarında soru sormayacağın üç kişi vardır ki Arabı da onlarla bilirim: Ahtal, Ferezdak ve Cerîr. Ahtal ise bunların en başında gelir.’ (İbn Kuteybe, 1958: 1/483). (Ahtal’ın hayatı ve yaşadığı toplumdaki konumu hakkında detaylı bilgi için bk. Ayyıldız, 2017; Tuna, 2020; Ürün, 1997).

Ahtal, Emevîlerin resmî devlet şairidir. Yirmi beş yıl boyunca şiirlerinde Emevî halifelerini methetmiş ve onların propagandalarını yapmıştır

(Hitti, 2011: 2/109; Hûfî, 1975: 492). Bu sebeple, Hıristiyan olmasına rağmen Ümeyyeoğulları tarafından büyük kabul görmüştür. Buna karşılık Emevî yönetiminin muhalifi olan Mekke ve Medineli önde gelen Müslümanlar ise kendilerine yönelttiği hicivlerinden ve alaylarından dolayı ondan nefret etmişlerdir (Brockelman, t.y.: 1/204-205). Emevî yönetimi tarafından o derece iltifat görmüştür ki rahat bir şekilde saray şairi sıfatıyla, boynundaki haç ile dahi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) yanına girebilmiştir (Hitti, 2011: 2/109). Şiirinin konusu genellikle medih, hiciv, tasvir, içki ve aşktır. Medih konulu şiirleri genellikle Emevî hanedanının mensupları içindir (Hûfî, 1975: 499). Zira onun methettiği kişiler, genel itibarıyla Emevî aristokrasiden zengin ve güçlü kimselerdir. Bunlar arasında, halifelerin, valilerin, emirlerin ve halk tarafından saygı gören kimselerin sayısı oldukça fazladır. Fakat bu kişiler arasında en dikkat çeken kesim, Emevî hanedanlığına mensup halife ve emirlerdir (Ayyıldız, 2017: 942). İkrime b. Cerîr (ö. [?]) onun hakkında şöyle demiştir:

“Babama, ‘En iyi şair kimdir?’ diye sordum. O da, ‘Câhiliye döneminde mi yoksa İslâm döneminde mi?’ diye sordu. Ben, ‘Câhiliye’de kim?’ diye sorunca, ‘Züheyr’ dedi. ‘Peki, İslâm döneminde kimdir?’ diye sordum. ‘Ferezdak’ dedi. Ben, ‘Peki ya Ahtal?’ diye sorunca, ‘Ahtal’ın en iyi yaptığı şey kralları övmek ve şaraptan bahsetmektir’ dedi. Ben bu kez, ‘Peki ya sen?’ diye sordum. O da, ‘Ben şiiri boğazladım’ demiştir.” (İbn Kuteybe, 1958: 1/138-139).

Bu rivayet, ahlâkî hassasiyeti olan bir kişinin gözünden önemli bir değerlendirmeyi ihtiva etmektedir. Nitekim buradaki tanıklıktan anlaşıldığı üzere Ahtal, şiir söyleme noktasında kabiliyetli bir şair olmakla birlikte onurlu ve ahlâkî tavır sergileme noktasında sıkıntılı bir yaşam sürmüştür. Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683), babasına düşman olmaları ve Hz. Ali'ye (ö. 40/661) olduğu gibi oğullarına da yardım etmeleri sebebiyle ensârdan intikam almak istediği zaman Kâ'b b. Cuayl'i, onları hicvetmekle görevlendirmiş, fakat ondan olumlu bir yanıt alamamıştır. Kâ'b, Hz. Peygamber'e kucak açan bir topluluğu asla hicvedemeyeceğini söylemiştir. Fakat bu teklifi kabul eden Ahtal, ensârı hicvetmiş ve onları çok kızdırmıştır. Ardından Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684), Muâviye b. Ebû

Süfyân'ın yanına gelerek Ahtal'ı şikâyet edip cezalandırmasını istediği zaman Muâviye bunu kabul etmiş ancak oğlu Yezîd'in araya girmesi sonucu ceza uygulamamıştır (İbn Abdürabbih, 1404: 6/170-171; İbn Kuteybe, 1958: 1/483-484; Müberred, 1997: 1/144; Zeyyât, t.y.: 161). (Konunun tartışması ve geniş analizi için bk. Tuna, 2020: 36-44). Ahtal'ın, ensârı hicvetmek için yazdığı şiir şu şekildedir:

وخذوا مساحيكم بنى التجار
أولاد كل مقبح آكار
واللؤم تحت عمائم الأنصار

خلوا المكارم لستم من أهلها
إن الفوارس يعلمون ظهوركم
ذهبت قريش بالمكارم و العلا

“Ayrılın şereften, zira değilsiniz siz onun ehlinden / Alın siz Neccâroğulları'nın baltalarını / Kuşkusuz tanur süvariler sizin sırtlarınızı / Çiftçidir çocukları bütün çirkinlerin / Şerefin tamamını beraberinde götürdü Kureyş / Adilikler ise sarıklarının altındadır ensârın.” (İbn Abdürabbih, 1404: 6/170-171; İbn Kuteybe, 1958: 1/483-484; İsfehânî, 2008: 15/75).

Ahtal, Muâviye b. Yezîd'den (ö. 64/684) sonra Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile Şam halkının desteğini alan Mervân b. Hakem arasındaki hilafet mücadelesinde, kabilesi Tağlib ile birlikte aynı tavrı benimseyerek Emevî hanedanının yanında yer almış, Abdullah b. Zübeyr ile ona destek veren Kaysilere karşı savaşmış ve bu savaşları anlatan kasideler söylemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: 4/95, 99-103; Müberred, 1997: 2/74-75; Şeyho, 1924: 175-176). Onlardan birisi de şu kasidedir:

مُنِينًا بِنُوكٍ مِنْهُمْ وَفُجُورٍ
كَأَلَابٍ بَدَتْ أُنْيَابُهَا لِهَرِيرٍ
فَمَا رَجَعُوا مِنْ دُودِهَا بِبَعِيرٍ

فَإِنْ تَسْأَلُونَا بِالْحَرِيشِ فَإِنَّا
عَدَاةٌ تَحَامَتْنَا الْحَرِيشُ كَأَمَّا
وَجَاؤُوا بِجَمْعٍ نَاصِرٍ أَمْ هُنْتُمْ

“Eğer sorarsanız bize Harîşlileri / Başımıza geldi onların ahmaklık ve sefihlikleri / Bizi kuşattıkları bir sabah Harîşliler / Yemek artıklarına hırlayan köpekler gibiydiler / Ümmü Heysem'e yardım etmek için bir grupta geldiler / Fakat bir deveyi dahi geri götüremediler.” (İbnü'l-Esîr, 1987: 4/95).

Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) da onu hep yakınında tutmuş ve ona ikramda bulunmuştur. Öyle ki üzerinde ipek elbiselerle, boynundaki altın haçla ve ağzında şarap lekesiyle halifelerin yanına izinsiz girebilecek kadar müsamaha görmüştür (Hasan, 1987: 2/226-227; İsfehânî, 2008: 8/214; Zeyyât, t.y.: 162). Abdülmelik b. Mervân onun hakkında: ‘Her kavmin bir şairi vardır, Ümeyyeoğulları'nın şairi ise Ahtal'dır.’ demiştir (Bâbetî, 1998:

14). Ancak Ahtal'ın konumu Velîd b. Abdülmelik zamanında zayıflamıştır ve o, Ahtal'a babası kadar ilgi göstermemiştir (Sezgin, 1991: 2(3)/8). Velîd b. Abdülmelik'in de şairlere iltifat eden bir halife olduğu göz önünde bulundurulduğu zaman kanaatimizce onun bu tutumunun, ilkesel değil, Ahtal'ın belki de kişiliğine duyduğu bir hoşnutsuzluğun yansımasıdır.

Ahtal gerçekten ahlâkî anlamda sıkıntılı bir şairdir. Dili bozuk, kötü niyetli ve içki bağımlısıdır (Zeyyât, t.y.: 161). Hatta insanlara sövmek, hicvetmek ve namuslu kadınlara iftira atmak gibi sebeplerle Dımaşk kilisesinde hapis hayatı yaşadığı da olmuştur (İsfehânî, 2008: 8/221-222). Şu olay da onun ahlâkî hakkında bilgi veren önemli bir anekdottur:

“Ahtal, bir seferinde Benî Tağlib'in Kûfe'deki lideri Saîd b. Beyân'ın evine misafir oldu. Şişman ve tek gözlü birisi olan Saîd, Ahtal'a ikramda bulundu. Onun nikâhında Berre bint Ebû Hâni adında güzel bir kadın vardı. Servis sırasında Ahtal, Berre'nin güzelliği ile Saîd'in çirkinliğine bakarak böyle çirkin bir adama katlanması sebebiyle kadını takdir etti. Sohbet sırasında Saîd Ahtal'a, 'Sen halifeye çokça arkadaşlık eden birisisin. Onun bize bakışı nasıldır, bir kusurumuz var mıdır?' diye sordu. Bu soruya Ahtal ise: 'Tek kusur sensin, başkaca bir kusur yoktur.' diye cevap verdi. Bunun üzerine Saîd onu kovdu.” (İbn Abdürabbih, 1404: 6/232; İbn Kuteybe, 1958: 1/485-486).

Kabilesinden çoğu gibi Hıristiyan olan (Brockelman, t.y.: 1/204) Ahtal, tercih edilen görüşe göre Ya'kûbiye mezhebinden idi (Şeyho, 1924: 171). Dinini hiç değiştirmemiş ve Ya'kûbi Hıristiyan olarak ölmüştür (Hûfî, 1975: 498). Bir rivayete göre; Abdülmelik kendisini bir ara İslâm'a çağırduğunda, eğer içkiyi kendisine helal görürse ve oruç tutmasını istemezse Müslüman olabileceğini söylemiş, o da eğer Müslüman olur da bunları yapmazsa boynunu vuracağını söylemiştir (İbn Asâkir, 1995: 48/112-113; Nüveyrî, 1423: 21/117-119; Safedî, 2000: 11/46-47). Ahtal, Velîd b. Abdülmelik zamanında, (Hûfî, 1975: 493; Şeyho, 1924: 177) 90/709 senesinde, (Câhiz, 1424: 7/437; Zeyyât, t.y.: 162) yetmiş yaşında iken ölmüştür (Zeyyât, t.y.: 162).

1.2. A'sâ Tağlibî

Asıl adı, Rebîa b. Yahyâ b. Muâviye b. Cuşm b. Bekr b. Hubeyb b. Amr b. Tağlib'tir (Hamevî, 1993: 3/1302; Ziriklî, 2002: 3/17). Ebû Amr eş-

Şeybânî, onun adının Rebîa olduğunu söylerken İbn Hubeyb ise Nu'mân b. Yahyâ olduğunu söylemektedir. Eğânî'de nesebi, Nizâr'a kadar zikredilmektedir (İsfehânî, 2008: 11/189). Suyûtî de onun adının Nu'mân b. Nocrân olduğunu söylemektedir (Suyûtî, t.y.: 2/457). Tağlib kabilesindeki A'sâ lakaplı iki kişiyi ayırt etmek için, çok meşhur olanı A'sâ Tağlibî, adı Amr b. el-Eyhem olan diğeri ise A'sâ Benî Tağlib olarak tanınmıştır (Bâbetî, 1998: 34). A'sâ, Mevsil/Musul civarında doğmuştur (Zirikî, 2002: 3/17). Kuzey Irak bölgesindeki Cezîre Hıristiyanlarındandır (Ferrûh, 1981: 1/629). Ancak hayatı Şam bölgesinde geçmiştir (İsfehânî, 2008: 11/189). Çöl ile şehir arasında devamlı olarak gidip gelmiştir (Brockelman, t.y.: 1/238).

Velîd b. Abdülmelik ona iyi davranmış ve bağışta bulunmuştur. Zamanın önemli şahıslarına methiyeler söylemiştir (İsfehânî, 2008: 11/190; Zirikî, 2002: 3/17). Velîd'in alışkanlığıyla Ömer b. Abdülaziz'e (ö. 101/720) de gelerek methiyeler söylemek istemiş, ancak ondan bir şey alamamıştır (Bâbetî, 1998: 34; İsfehânî, 2008: 11/190). Ömer b. Abdülaziz ona, 'Beytülmâl'de şairler için bir hak görmüyorum, şayet olsaydı bile senin için yine olmazdı. Çünkü sen bir Hıristiyan'sın.' demiştir (İsfehânî, 2008: 11/189, 190). Şiirinde övgü, yergi, kahramanlık ve içki gibi temalar işlemiştir (Ferrûh, 1981: 1/630). 92/710 senesinde (Hamevî, 1993: 3/1302; Zirikî, 2002, s. 3/17) Hıristiyan olarak ölmüştür (Bâbetî, 1998: 34; İsfehânî, 2008: 11/189).

1.3. Şem'al et-Tağlibî

Emevîler döneminin ortalarında yani 1./7. yüzyıl sonları ile 2./8. yüzyıl başlarında Abdülmelik b. Mervân ile iki oğlu Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) zamanlarında yaşamıştır. Benî Tağlib'in reisidir. Güçlü, hoş görünlü, fasih ve şiiri zarif bir kişiliktir. Yarımadanın Şam sınırında yaşayan kabilesi Tağlib gibi köklü bir Hıristiyan'dır. Tağlib'in reisi olarak Şam'ın başkentine sürekli gitmiş ve halifelerin huzuruna çıkmıştır (Şeyho, 1924: 118-119).

Kaynaklar, Abdülmelik b. Mervân ile onun arasında geçen bir olaydan bahsetmektedir. Buna göre Abdülmelik kendisine Müslüman olmasını teklif etmiş, o da baskıyla değil ancak isteyerek Müslüman olabileceğini söylemiş ve teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine

baldırından bir parça kesilerek kızartılmış ve kendisine yedirtilmiştir. Bu olayla ilgili olarak A'şâ Tağlibî de şöyle bir şiir söylemiştir:

أمن حذّة بالفخذ منك تباشرت
وإن أمير المؤمنين وجرحه
عدائي، فلا عار عليك ولا وزر
لكالدهر، لا عار بما فعل الدهر!

“Düşmanların baldırındaki bir et parçasından dolayı mı seviniyor / Hâlbuki senin için bir ayıp yoktur bunda / Zaman gibidir müminlerin emiri ve onun açtığı yara / Yoktur zamanın yaptığından dolayı bir ayıplama.”(İsfehâni, 2008: 11/190; Safedî, 2000: 27/88).

Aynı olay Müberred tarafından biraz farklı şekilde anlatılmaktadır. Buna göre Şem'al et-Tağlibî, Abdülmelik'in hoşuna gitmeyen bir şeyler söylemiş ve Abdülmelik de ona demir bir çubuk fırlatmıştır. Bu çubuk onun ayağından bir et parçasını koparmıştır. Ardından Şem'al de şu şiiri söylemiştir:

أمن جذبه بالرجل مني تباشرت
فإن أمير المؤمنين وسيفه
عدائي، فلا عيب علي ولا سخر
لكالدهر، لا عار بما فعل الدهر!

“Düşmanlarım ayağımdaki bir parçadan dolayı mı sevindi /Hâlbuki bundan dolayı ne bir ayıplama ne de bir alay vardır benim için /Kuşkusuz ki zaman gibidir müminlerin emiri ve onun kılıcı / Ve ayıplama yoktur zamanın yaptığından dolayı.”(Müberred, 1997: 3/117).

Rivayetler tahlil edildiğinde, Müberred'in rivayetinin metin ve muhteva açısından daha tutarlı olduğu görülmektedir. Çünkü birinci rivayetteki kısmi belirsizliklere karşın Müberred'in rivayetindeki netlik göze çarpmaktadır. Ayrıca birinci rivayetın muhtevası da sorunlu gözükmemektedir. Nitekim her ne kadar Emevî halifelerinin bazı Hıristiyanları İslâm'a davet ettikleri vaki olsa da kabul etmediler diye onlara eziyet ettikleri vaki değildir. Ahtal'a karşı sergilenen tavırda bu açıkça görülmektedir. Ayrıca insan vücudundan bir et parçasını yine kendisine yedirtmek gibi bir tutum sergilemeleri de makul değildir.

Netice itibariyle bu olayın, Şem'al'in yaptığı bir yanlışlık sonucunda Abdülmelik'in sinirlenmesiyle kasıtsız bir şekilde yaralanmaya sebebiyet veren bir kaza olarak görülmesi ve şiiri söyleyenin de A'şâ Tağlibî değil, Şem'al'in bizzat kendisi olması ihtimali gerçeğe daha uygundur.

2. Tay' Kabilesine Mensup Şairler

Tarihçiler Tay' kabilesinin ilk yerleşim yerinin Yemen olduğunu, sonra Ezd kabilesinin ardından onların da Hicâz'a doğru gittiklerini, Benî Esed'e komşu olan Semîr ve Fîd bölgelerine yerleştiklerini, ardından da Bilâd-ı Esed'in iki dağı olan Ece' ve Sülmâ dağlarını ele geçirdiklerini nakletmektedirler (Ali, 2001: 8/41; Kehhâle, 1997: 2/689). Onlar, İslâm'ın zuhuru esnasında da bu bölgelerde yaşamışlardır; ancak Irak, Bilâd-ı Şam ve Arap Yarımadası'nın bazı bölgelerine dağılmış boyları da olmuştur. İslâm öncesi dönemden itibaren Arapların en meşhur kabilelerindedir. Cömertliğiyle meşhur Hâtim et-Taî de bu kabiledendir (Ali, 2001: 7/219). Emevîler döneminde bu kabileye mensup şairler de göze çarpmaktadır.

2.1. Ebû Zübeyd et-Taî

Asıl adı, Harmele b. el-Münzir b. Ma'dîkerib'dir (Ferrûh, 1981: 1/295; Hamevî, 1993: 3/1167; İsfehânî, 2008: 12/86). Ebû Zübeyd, İslâm'a yetişmiş, ama Müslüman olmamış bir şairdir (Safedî, 2000: 11/258). Hz. Ömer zamanında, dinî gerekçelerle değil de Araplık duygusunun motivasyonu ile hareket ederek Köprü/Cisr savaşında Müslümanlarla birlikte savaşmıştır (Nüveyrî, 1423: 19/184). Safedî'nin ifadesine göre Hz. Ömer, sadakatinden dolayı onu kavmine amil olarak atamış ve ondan başka hiçbir Hıristiyan'a görev vermemiştir (Safedî, 2000: 11/258). Ancak bu bilgi yanlış gözükmektedir. Çünkü bilindiği üzere Hz. Ömer, Hıristiyanlara devlet kademesinde görev vermeme konusunda hassas bir tutuma sahiptir. Kanaatimizce Safedî'nin düştüğü yanlışın temelinde Ebû Zübeyd'in, Kûfe valiliği yapan Velîd b. Ukbe b. Ebi Muayt'a (ö. 61/680) (İbn Kesîr, 1997: 10/409; İbn Kuteybe, 1958: 1/301; Safedî, 2000: 11/258) arkadaşlık yapmasının etkisi bulunmaktadır. Velîd b. Ukbe'nin yanında çokça bulunması ve ona arkadaşlık etmesinin böyle bir zanna sebep olabileceği kanaatindeyiz.

Ebû Zübeyd, kralların yanına çokça gider ve onların yaşantıları hakkında bilgi sahibi olurdu (Cumahî, t.y.: 180; Hamevî, 1993: 3/1167-1168; İsfehânî, 2008: 12/86). Hıristiyan olarak yaşamış ve Hıristiyan olarak ölmüştür (İsfehânî, 2008, s. 12/86). Hz. Osman da Ebû Zübeyd'in bilgisine ve şiirine itibar etmiş ve onu yakınında tutmuştur. Bir gün Hz. Osman'ın yanında ensâr ve muhâcir de bulunduğu sırada Ebû Zübeyd gelmiştir.

Ardından Arapların kahramanlıklarından ve şiirlerinden konuşmaya başlamışlar, bu sırada Hz. Osman, Ebû Zübeyd'e iltifatta bulunmuş ve şiirlerinden söylemesini istemiştir (İbn Asâkir, 1995: 12/321). Uzun ömürlü bir şair olan Ebû Zübeyd, Muâviye dönemine kadar yaşamıştır (Ferrûh, 1981: 1/403; Safedî, 2000: 11/258). Bir Hıristiyan olan Ebû Zübeyd'in, Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasındaki mücadelede Hz. Ali'ye en azından sempati duyduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, Safedî'nin zikrettiğine göre şehit edilmesinin ardından Hz. Ali için ağıt yakmıştır (Safedî, 2000: 11/258).

2.2. Markus et-Taî

İsmi Abdurrahman'dır (Zebîdî, 1306: 4/163). Hıristiyanlarda iki isim kullanma geleneği var idi. Bu isimlerinden birisi Hıristiyan olduklarına delalet ederken diğeri ile de toplum içinde tanınmaktaydılar. Hakkında çok fazla malumat bulunmayan Markus için Luis Şeyho, şiirlerinde Hz. Ali ile Hâricîler arasındaki mücadelelerden, Harûriyye savaşlarından bahsettiği bilgisini vermektedir (Şeyho, 1924: 136).

3. Benî Hâris b. Ka'b Kabilesine Mensup Şairler

Kahtânî Mezhic kabilesine mensup bir boydur. Necrân bölgesinde ikâmet etmekteydiler. Onlardan önce bölgede Cürhümlüler oturmaktaydı. Hz. Peygamber, Hâlid b. Velîd'i (ö. 21/642) onların üzerine göndermiş ve İslâm'a üç kez davet etmesini, kabul etmezlerse onlarla savaşmasını istemiştir. Onlar da Müslüman olmuşlardır. Ancak onlar arasında Yeğûs putuna tapanlar, Hıristiyan olanlar ve Yahudi olanlar da bulunmaktaydı (Kehhâle, 1997: 1/231). Emevîler döneminde bu kabileye mensup olan Hıristiyan şairler ise şu isimlerdir:

3.1. Huneyn el-Hîrî

Huneyn b. Belve' el-Hîrî'nin nesebi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazıları onun, İbâdîlerden olduğunu söylerken bazıları da Haris b. Ka'boğullarından olduğunu nakletmiştir. Üçüncü bir grup ise onun, Cedîs ve Tasm kabilelerinden kalarak Hars b. Kâ'b oğullarının yanına yerleşmiş ve böylece onlardan sayılmış bir kavme mensup olduğunu ifade etmiştir. Künyesi, "Ebû Kâ'b"dır. Müzik alanında yetenekli bir şairdir. Hîre'de oturmakta ve Şam'a develer kiralamaktaydı. Kaynaklarda Hıristiyan olduğu rivayet edilmektedir (İsfehânî, 2008: 2/223; Nüveyrî,

1423: 4/293-294). Bir gün Hişâm b. Abdülmelik, hac dönüşü Kûfe'nin girişine gelince Huneyn, yanında ud ile müzisyeni ve üzerinde de kalensüvesi (üzerine sarık sarılarak giyilen külah) olduğu halde onun karşısına dikilmiştir. Hişâm onun kim olduğunu öğrendikten sonra emir vermiş ve deveyle onları da götürterek ikramda bulunmuştur. Ona iki yüz, müzisyene de yüz dinar vermiştir. Huneyn el-Hîrî 107 yaşında ölmüştür (İsfehânî, 2008: 2/223-224, 230).

3.2. Ebû Kâbûs

Ebû Kâbûs el-Hîrî el-İbâdî'nin ismi Amr b. Süleyman'dır. Ancak kendisine Amr b. Süleyman de denilmektedir. Hıristiyandır ve Beni'l-Hâris b. Ka'b kabilesindedir (Merzubânî, 1982: 218-219).

4. Diğer Kabilelere Mensup Şairler

4.1. el-Kâsım b. et-Tavîl el-İbâdî

Bu şair hakkında fazla bilgiye rastlayamadık. Sadece Carl Brockelmann'ın eserinde, onun II. Velîd'in (Velîd b. Yezîd) içki arkadaşı olduğuna dair bir bilgi mevcuttur (Brockelman, t.y.: 1/125).

4.2. Cevvâs b. Ka'tal

Adı, Cevvâs b. Ka'tal b. Süveyd b. el-Hâris b. Hısn b. Adî el-Kelbî'dir (Âmidî, 1991: 92). Lakabı Ka'tal'dir. Çok konuştuğu için babası Sabit'e, Tay' kabilesinden bir şair tarafından bu lakap verilmiştir. Mercirâhit savaşıdan biraz sonra ölmüştür (Bâbetî, 1998: 87).

5. Dini Hakkında İhtilaf Edilen Şairler

Hakkında bilgi verdiğimiz bu şairlerin yanı sıra, bazı kaynaklarda Hıristiyan olduğu zikredilmekle birlikte, Müslüman oldukları kanaati ağır basan şairler de bulunmaktadır.

5.1. Mûsâ b. Câbir

Adı, Mûsâ b. Câbir b. Erkam b. Seleme b. Ubeyd el-Hanefi el-Yemâmî,(Bâbetî, 1998: 480; Merzubânî, 1982: 376), lakabı ise "Uzeyrik el-Yemame"dir. Ancak "İbn Leyla" diye tanınmaktadır. Leyla ise annesidir (Merzubânî, 1982: 376; Sezgin, 1991: 2(2)/94). Yemâme halkından Benî Hanife'ye mensup şairlerdendir (Şeyho, 1924: 113).

Câhiliye döneminde yaşamış, sonra Hıristiyan olmuş, ardından da Müslüman olmuştur (Bâbetî, 1998: 480). Bazı sözlerinden, onun Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonu ile Emevîler döneminin başlarında yaşadığı

anlaşılmaktadır (Şeyho, 1924: 115). O, Hâlid b. Velîd'in, Heddâr köyü ve Ubâz vadisinde Müseylimetülkezzâb (ö. 12/633) ile yaptığı harbi kastederek şöyle bir şiir söylemiştir:

فلا يغرنك فيما مضى
جخيف قريش وإكثارها
غداة علا عرضنا خالد
وسالت أباض وهدارها

“Geçmişte yaşanan olaylardaki Kureyş’in korkutuculuğu ve sayısının çokluğu seni aldatmasın. / Hâlid sabah vakti toprağımıza geldi ve Ubâz ile Heddâr’ı kana buladı.” (Hamevî, 1977: 5/394).

5.2. Kutâmî

İsmi Umeyr b. Şüeyym’dir (Ebu’l-Haccâc, 1992: 226; Nüveyrî, 1423: 3/74). İsminin, Amr b. Şüeyym b. Amr olduğunu söyleyen müellifler de bulunmaktadır (Cumahî, t.y.: 534; Suyûtî, t.y.: 2/422). Ancak kabul edilen görüşe göre adı Umeyr’dir (Merzubânî, 1982: 244). Âmidî ve Merzubânî onun soyunu, Amr b. Ganm b. Tağlib’e kadar götürür (Âmidî, 1991: 218; Merzubânî, 1982: 244). “Kutâmî” onun lakabıdır (Merzubânî, 1982: 244). Kutâmî’den başka, ikinci bir lakabı da “Sarî’ul-Ğavânî”dir (Bağdâdî, 1996: 2/371). Künyeleri ise, “Ebû Saîd” ve “Ebû Ganm”dır (Merzubânî, 1982: 244). Ahtal’ın kız kardeşi tarafından yeğenidir (Bağdâdî, 1996: 2/371; Huart, t.y.: 65; Şeyho, 1924: 192). Irak’taki Benî Tağlib Hıristiyanlarından ve Cuşm b. Bekiroğullarına mensuptur (Zirikî, 2002: 5/88). Hıristiyan olarak kalmamış ve sonradan Müslüman olmuştur (Bağdâdî, 1996: 2/371; İsfehânî, 2008: 24/13). Luis Şeyho, onun Müslüman olduğunu kabul etmeyip bu yöndeki bilgilerin İbn Asâkir’den (ö. 571/1176) alındığını, onun da belki Kutâmî’nin câhiliye döneminde yaşamayıp İslâmî dönemde yaşamasından dolayı hataya düştüğünü söylemiştir. İslâm’a ve Müslümanlara yönelik şiirlerindeki övgüyü de kibarlık olarak izah etmeye çalışmıştır (Şeyho, 1924: 192-193). Ancak Luis Şeyho’nun bu ifadeleri delillerle desteklenmemiş olup, muhtemelen kendisinin rahip olmasından kaynaklanan sübjektif yargılardır.

Kutâmî Emevî halifeleriyle Ahtal gibi ilişki kurmamıştır. Sadece şiiri Abdümelik b. Mervân’a ulaşmış, o da şiirinin kalitesini övmüştür (Şeyho, 1924: 193). Velîd b. Abdümelik zamanında ise onu övmek için Dımaşk’a gelmiş ancak kendisine, onun cimri olduğu ve şairlere bir şey vermediği söylenmiştir. Bu olayın Ömer b. Abdülaziz zamanında olduğu da

söylenmiştir (Brockelman, t.y.: 1/236; İsfehânî, 2008: 24/14). Kanaatimizce söz konusu halifenin Ömer b. Abdülaziz olma olasılığı daha yüksektir. Zira Velîd b. Abdümelik her ne kadar Ahtal'a karşı mesafeli davranırsa da diğer şairlere iltifat eden bir halifedir. Buna karşılık Ömer b. Abdülaziz ise adalet ve sorumluluk bilincine sahip bir halife olarak halkın hakkını bu tarz uygunsuz yerlere harcamamak konusunda hassastır. Kutâmî'nin, halifeler dışında övdüğü kişiler de bulunmaktadır. Tâbiînden Züfer b. Hâris el-Kilâbî (ö. 75/695) bunlardan birisidir. Nitekim Kays b. Aylân kabilesi ile Tağlib kabilesi arasında cereyan eden bir savaşta Züfer onu esir olarak almıştır. Kays kabilesi onu öldürmek isteyince buna engel olmuş, hatta ona ikramda bulunarak yüz deve verip kabilesine geri göndermiştir. Bunun üzerine onun için şu şiiri söylemiştir:

أأكفر بعد ردّ الموت عني وبعد عطائك المائة الرّثاعا

“Nankörlük mü edeyim sana / Beni ölümden kurtardıktan ve otlayan yüz deve verdikten sonra zatıma!?” (İbn Kuteybe, 1958: 1/723).

Kutâmî'nin Züfer b. Hâris'e yönelik övgüsünü vefa duygusunun bir yansıması olarak değerlendirmek mümkünse de halifelere yönelik övgüleri, -onlarla çok içli dışlı olmayıp siyasî anlamda kendilerine belirgin bir destek vermese de- menfaat kapsamında eleştiriyi hak etmektedir.

5.3. Kâ'b b. Cuayl

Adı, Ka'b b. Cu'ayl b. Kümeyr'dir (Bağdâdî, 1996: 3/49). Merzubânî, onun nesebini Ganm b. Tağlib b. Vâil'e kadar götürmektedir (Merzubânî, 1982: 344). Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde yaşamıştır (Şeyho, 1924: 203-204). Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ve Şam halkının şairidir. Zira hem Şam halkının ölülerine ağıt yakmakta hem de Hz. Ali'yi zemmetmekteydi (Merzubânî, 1982: 344). Yergileri sayesinde sarayda kendisine sağlam bir yer edinmiş ve Yezîd b. Muâviye'nin himayesini elde etmiştir (Huart, t.y.: 60).

Kâ'b b. Cuayl, Hıristiyan olarak kalmamış, sonradan Müslüman olmuştur (Bağdâdî, 1996: 3/49; Merzubânî, 1982: 344). Luis Şeyho Kutâmî hakkındaki düşüncesinde olduğu gibi onun Müslüman olduğunu da kabul etmemektedir (Şeyho, 1924: 204). Nitekim Luis Şeyho'nun, fanatik bir rahip olmasından kaynaklanan tavrını burada da görmekteyiz. Zira Kâ'b b. Cuayl'in Müslüman olduğuna delalet eden rivayetler

bulunmaktadır. Yezîd b. Muâviye'nin, ensarı hicvetmesi isteği karşısında takındığı tavra işaret eden rivayet bunlardan biridir (Ferrûh, 1981: 1/503; İbn Kuteybe, 1958: 2/649-650; Müberred, 1997: 1/144). Yezîd, ensârı hicvetme isteğini Ahtal'dan önce ona iletmiş zaman o, 'Beni imandan sonra küfre mi çevireceksin.' demiştir (Câhiz, 1423: 1/72-73). Emevî hanedanını sadece şiiiriyle desteklemekle kalmamış, bu uğurda bizzat mücadele de yapmıştır. Zira onun, Sıffin olayında kavmiyle birlikte Hz. Ali'ye karşı Muâviye'nin yanında savaştığı bilgisi kaynaklarda zikredilmektedir (İbn Abdürabbih, 1404: 5/47; Merzubânî, 1982: 344). Aşağıdaki recezi de bu süreçte Sıffin olayından bir gün önce söylemiştir:

أصبحت الأمة في أمر عجب والمملك مجموع غدا لمن غلب
فقلت قولا صادقا غير كذب: إن غدا تملك أعلام العرب!

"Garip bir duruma düştü ümmet, / Yarın mülk galip gelene geçecek, / Yalan olmayan bir söz söylüyorum ki, / Yarın Arabın önemli şahsiyetleri ölecek." (Dîneverî, 1888: 192; Nüveyrî, 1423: 20/121).

5.4. Nâbiğa Benî Şeybân

İsmi, Abdullah b. el-Muhârik'dır ve soyu Nizâr'a kadar uzanmaktadır (Ferrûh, 1981: 1/685; İsfehânî, 2008: 7/81). Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik ve Velîd b. Yezîd (ö. 126/744) zamanlarında yaşamış ve onlara methiyeler söylemiştir (Ferrûh, 1981: 1/685). Şam'da, Emevî halifelerini ziyaret ederek methiyeler söylemekte ve onlardan ikramlar almaktaydı. Abdülmelik, kardeşi Abdülaziz b. Mervân'ı (ö. 86/705) hal' edip yerine oğlunu atamak isteyince Nâbiğa onu övmüştür. Bu haber Abdülaziz'e ulaştınca onun hakkında: "Hıristiyan'ın oğlu, sıkıntılı ve tehlikeli bir şekilde araya girmiştir." demiştir (İsfehânî, 2008: 7/81, 82; Safedî, 2000: 17/226-227).

Hişâm başa geçince onu da övmek için yanına gitmiş ancak Hişâm, daha önce söylediği bir sözü hatırlatarak, "'Hişâm, Velîd ve senin yok olmanı isteyen herkes sana feda olsun' diyen sen değil miydin?" diyerek onu kovmuş ve yanına hiçbir zaman almamıştır (Huart, t.y.: 65; İsfehânî, 2008: 7/83). Velîd b. Yezîd zamanında da ona methiyeler söylemiş ve ondan ikramlar almıştır (İsfehânî, 2008: 7/83). Görüldüğü üzere Nâbiğa, her başa geçen halifeye yaranma gayretinde olan ve böylece ikram peşinde koşan bir şair olarak dikkat çekmektedir.

Abdullah el-Muhârîk'ın Hıristiyan olduğu söylenmiştir (İsfehânî, 2008: 7/81; Safedî, 2000: 17/226). Zira şiirinde, İncil, rahipler ve Hıristiyanların yemin ettiği diğer şeylerle yemin ettiği görülmektedir (Huart, t.y.: 64; İsfehânî, 2008: 7/81). Ancak, divanındaki şiirlerinde Müslümanlığına delalet eden ifadeler de bulunmaktadır. Buradan da onun sonradan Müslüman olduğu bilgisi çıkarılabilir (Brockelman, t.y.: 1/235-236). Ömer Ferrûh, onun divanından, Müslüman olduğunun anlaşıldığını söyleyerek Hıristiyan iken sonradan Müslüman olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Şiirinin teması ise genellikle; methiye, gazel, şarap, hikmet ve hicivdir (Ferrûh, 1981: 1/686, 687).

5.5. Accâc b. Ru'be

İsmi, Abdullah b. Ru'be b. Hanife'dir ve Temîmoğullarındandır. Künyesi, "Ebu's-Şa'sâ"dır (İbn Kuteybe, 1958: 2/591; Şeyho, 1924: 228). Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde Basra ve civarındaki çöllerde yaşamıştır. Yezîd b. Muâviye, Bişr b. Mervân b. el-Hakem (ö. 75/694) ve Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) ile tanışmıştır. Onların Irak valisi Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) ve Basra valisi Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer (ö. [?]) için methiyeler söylemiştir (Şeyho, 1924: 228). Şiirlerinin muhtevası, Emevî aleyhtarlarına karşı yapılan savaşlara katıldığı izlenimi vermektedir (Şeyho, 1924: 229). Meşhur kasidesinin başlangıcı, onun hem Hıristiyan hem de Müslüman olduğu izlenimi vermektedir. Doğrusu ise önceleri Hıristiyan iken sonradan Müslüman olduğudur. Bu kasidesinin başlangıcında söylediği, "Şeber'i veren Allah'a hamd olsun" ifadesindeki "Şeber" hem "hayır ve iyilikler" hem de "İncil" anlamına gelmektedir (Şeyho, 1924: 230). Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ile de görüşmüş ve ondan hadis dinlemiştir (Ferrûh, 1981: 1/570; İbn Kuteybe, 1958: 2/591). Velîd b. Abdülmelik zamanına kadar yaşamış ve onun zamanında yaklaşık 91/709 yılında ölmüştür (Şeyho, 1924: 229).

5.6. Üdeyl b. el-Ferh

Adı, Üdeyl b. el-Ferh b. Ma'n b. el-Esved b. Amr b. Avf b. Rebîa b. Câbir b. Sa'lebe b. Su'ma b. el-Hâris'dir ve soyu Nizâr'a dayanmaktadır (İbn Kuteybe, 1958: 1/413; İsfehânî, 2008: 22/228). Lakabı ise "el-Abbâb"dır (Bağdâdî, 1996: 5/191; İbn Kuteybe, 1958: 1/413). Abbâb, köpeğinin adıdır (Bağdâdî, 1996: 5/191). Bir şiirinde Haccâc'ı hicvetmiş, o da peşine

düşünce Rûm Meliki Kayser'in yanına kaçmıştır. Haccâc, kendisine teslim etmesi için tehdit edince Kayser onu Haccâc'a göndermiştir. Bu sefer de onu öven bir şiir söylemiştir ve Haccâc onu affetmiştir (İbn Kuteybe, 1958: 1/413-414; Müberred, 1997: 2/75).

5.7. Hüdbe b. el-Haşram

İsmi, Hüdbe b. Haşram b. Kürz b. Ebû Hayye b. el-Kâhin olup, (Ezdî, 1991: 547; Merzubânî, 1982: 483) Benî Uzre kabilesine mensuptur (Ezdî, 1991: 547). Künyesi ise "Ebû Süleyman"dır (Merzubânî, 1982: 483). Bir görüşe göre, bir kuş ismi olan "Hüdbe" ile adlandırıldığı, başka bir görüşe göre de "Elbisenin saçağı" anlamında bu ismi aldığı söylenmiştir. Babasının adı Haşram'dır. Haşram ise, "Arı sürüsü ve Arı beyi" anlamına gelmektedir. Benî Âmir kabilesinin önde gelenlerindedir. Hüdbe, cesareti, kahramanlığı, sabrı ve mürûeti (insaniyeti) ile tanınırdı (Şeyho, 1924: 96). Hicâz çölünün fasih şairlerindedir (İsfehânî, 2008: 21/179).

Eniştesi Ziyade'nin, kız kardeşine bir recez söylemesi üzerine aralarında bir gerginlik başlamış ve bu sürecin sonunda onu öldürmesi üzerine kendisi de kısas olarak öldürülmüştür (İbn Kuteybe, 1958: 2/691-695; İsfehânî, 2008: 21/180-190; Merzubânî, 1982: 483). (Ziyade ile aralarında geçen olayın detayı ve söyledikleri şiirler için bk. Tuzcu, 2010; 135-136). İslâm'da kısas yoluyla öldürülen ilk kişidir (Ezdî, 1991: 547; İsfehânî, 2008: 21/191). Şiirlerinin çoğunu, kısas öncesi yaşadığı hapis hayatındayken söylemiştir (İsfehânî, 2008: 21/191).

Luis Şeyho onun, Hıristiyan Kuzâa kabilesinden olduğunu ve dedelerinin "Kâhin" diye isimlendirilmesinin de sihirbaz kastıyla değil de papaz olmaları sebebiyle olabileceğini söylemektedir (Şeyho, 1924: 96). Fakat kısıstan önce iki rekât namaz kılması (İsfehânî, 2008: 21/179) ve Hz. Âişe'ye haber göndererek kendisi için istiğfarda bulunmasını talep etmesi, onun da eğer öldürülürse bunu yapacağını söylemesi, (İsfehânî, 2008: 21/192) Hüdbe'nin Müslüman olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Şiir, Arap toplumunda her zaman revaç bulmuş bir edebiyat alanıdır. Araplar, yaşadıkları her dönemde benimsedikleri dünya görüşleri etrafında şekillenen şiirler söylemeye özen göstermişlerdir. Bu

bağlamda Câhiliye Dönemi şiiri genellikle içki, putperestlik ve tevhîd konularını ihtiva etmekteydi.

İslâm davetiyle birlikte şiir yine önceki değerinden bir şey kaybetmemekle birlikte muhtevasında önemli değişiklikler görülmüştür. Zira Müslümanlar, şiirlerinde İslâm dininin ilkelerini her zaman ön planda tutma gayretinde olmuşlardır.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde şiir, İslâm'ın genel ilkeleri ekseninde tevhîd, âhiret ve ahlâkî bilinç temalarını ele alırken özellikle Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan fitne ortamında, ortaya çıkan farklı hiziplerin siyasî hedefleri doğrultusunda propaganda aracı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu sürecin sonunda İslâm toplumunun çoğunluğunun muhalefetine rağmen idareyi ele geçiren Emevî hanedanıyla birlikte şiir alanında da yeni durumlar görülmeye başlamıştır. Zira toplumsal destek ve meşruiyet sıkıntısı yaşayan Emevî idaresi, önceki dönemde gösterilen İslâmî hassasiyetlerden tavizler vermeye başlamış ve kendisine destek bulma kaygısıyla Hıristiyan şairleri de propaganda elemanı olarak kullanmıştır.

Emevîler dönemindeki Hıristiyan şairleri, maksatları bakımından üç grupta özetlemek mümkündür:

- Emevî hanedanının menfaatleri doğrultusunda siyasî temalı şiirler söyleyerek onların propagandasını yapanlar.
- Şahsî menfaatler elde etmek amacıyla Emevî hanedanının hoşnutluğunu elde etmek için şiir söyleyenler.
- Edebî zevk olarak yalnızca hislerini ifade etmek gayesiyle şiir söyleyenler.

Bu anlamda bakıldığı zaman Emevîler döneminde özellikle Hıristiyan şairlerin, büyük bir müsamaha gördükleri ve gerek Emevî aleyhtarı olan kesimleri hicvetmek gerek menfaat elde etmek ve gerekse İslâm'ın tasvip etmediği içki vb. gayr-i İslâmî unsurları övmek sadedinde şiirler icra ettikleri gözlenmektedir.

Bir genellemenin içerisinde haksızlık yapmaktan kaçınmak için bazı istisnai durumları da burada zikretmek gerekmektedir. Nitekim genel yapı yukarıda zikredildiği şekilde olmakla birlikte Emevîlerle hoş

geçinme gayretinde olmayan ve bir şair olarak sadece şiiriyle ilgilenen Ebû Zübeyd et-Taî gibi şairlerin haklarını teslim etmek gerekmektedir.

Emevî halifelerinin şiir ve şairlerle ilgilenme gerekçelerini, içinde yetiştikleri kültürün yansıması olarak edebî bir zevk ile açıklamak doğru olmakla birlikte eksik olacaktır. Zira dönemin medyası mesabesinde olan şiir ve şairlere gösterilen ilginin sebepleri arasında toplumsal algı yönetimini de ihmal etmemek gerekmektedir. Yine hakkını teslim etmek sadedinde diğer halifelerden ayrı olarak Ömer b. Abdülazîz'in İslâmî ilkelere gösterdiği hassasiyeti de belirtmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî târihu'l- 'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Âmidî, Hasan b. Bişr. *el-Mu'telif ve'l-muhtelif fî esmâi's-şuarâ ve kunâhum ve elkâbuhum ve ensâbuhum ve ba'zu şî'rihim*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Ayyıldız, Esat. "el-Ahtal'ın Emevîlere Methiyeleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57/2 (2017), 936-960.
- Bâbetî, Azize Fevval. *Mu'cemu's-şuarâi'l-muhadramîn ve'l-Ümeviyyîn*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1998.
- Bağdâdî, Abdülkâdir. *Hızâbetü'l-edebe ve lübbü libâbu lisâni'l-Arab*. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1996.
- Brockelman, Carl. *Tarihu'l-edebe'l-Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mearif, 5. Basım, t.y.
- Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1423.
- Câhiz, Amr b. Bahr. *Kitabü'l-Hayevân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Cumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ*. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, t.y.
- Cumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtu's-şuarâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Demirci, Abdurrahman. "Tağlib Kabilesi'nin İslâm Devleti Egemenliği Altına Alınma Süreci". *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/13 (2013), 347-361.
- Dîneverî, Ebû Hanife. *el-Ahbâru't-tvâl*. Leiden: Brill Yayınevi, 1888.
- Ebu'l-Haccâc, Yûsuf b. Süleyman. *Şerhu hamâset-i Ebî Temmâm*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1992.

- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012.
- Endelüsî, Ebû Ubeydullah. *Semtu'l-âli fî şerhi emâlî el-kâlî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Ezdî, Muhammed b. el-Hasan. *el-İştikâk*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Ferrûh, Ömer. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1993.
- Hasan, Hasan. İbrahim. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş. 8 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1987.
- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Huart, Clement. *Arap ve İslâm Edebiyatı*. çev. Cemal Sezgin. İstanbul: Tisa Matbaacılık, t.y.
- Hûfî, Ahmed. *Edebü's-siyase fi'l-asri'l-Ümevî*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1975.
- İbn Abdürabbih, Şihâbüddin. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. el-Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-suarâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l- Maârif, 1958.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İsfehânî, Ebu'l-Ferec. *Kitabu'l-Eğânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 2008.
- Kapar, Mehmet Ali. "Uluslararası İlişkiler Bağlamında Hz. Muhammed'in Gayr-i müslim Unsurlarla Olan İlişkilerindeki Örnekliliği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 48 (2019), 57-82.
- Kehhâle, Ömer. *Mu'cemu kabâilî'l-Arabî'l-kadîme ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1997.
- Merzubânî, Ebû Ubeydullah. *Mu'cemu's-suarâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.

- Müberred, Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1997.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikiyyu'l-Kavmiyye, 1423.
- Safedî, Ebu's-Safâ. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sezgin, Fuat. *Tarihu't-turâsi'l-arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 4 Cilt. Riyâd: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî, Celâleddin. *el-Muzhir*. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 3. Basım, t.y.
- Şâhîn, Hamdî. *ed-Devletu'l-Ümeviyye el-müfterâ aleyhâ*. Kahire: Dâru'l-Kâhire li'l-Kitab, 2001.
- Şeyho, Luvîs. *Şuarâu'n-Nasrâniyye ba'de'l-İslâm Şuarâu'd-Devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut: Matbaa-yı Kâtulîkiyye, 1924.
- Tuna, Sedat. "Hristiyan Şair el-Ahtal Tarafından Ensar'ın Hicvedilmesi". *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi*, 3/1 (2020), 23-46.
- Tuzcu, Kemal. "Hudbe B. el-Haşrem el-'Uzrî". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi [DTCF Dergisi]*, 50/1 (2010), 133-144.
- Ürün, Ahmet Kâzım. "Fuhûlu'-ş-Şu'arâ (el-Ahtal, Cerir, el-Farazdak) ve en-Nakâ'id". *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 11 (1997), 53-73.
- Yaman, Ahmet. "İslâm'ın Temel Kaynakları ve Tarihî Tecrübe Işığında Gayri Müslimler Birlikte Yaşamanın Hukukî Çerçevesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 40 (2015), 9-36.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". TDV İslâm Ansiklopedisi. 11/87-104. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kahire: el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1306.
- Zeydân, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğâmiz. 2 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1973.
- Zeyyât, Ahmet Hasan. *Tarihu'l-edebi'l-arabî*. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, t.y.
- Zirikî, Muhammed Hayruddin. *el-A'lâm*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.